

## ՆԱԿԱՐԱԿԱՆ ԳԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊՈԼԿՐՈՒՄ, ԱՊՐՈՖԵՍՈՐ

Պարմական գիրությունների դոկումենտ, պրոֆեսոր

### ԱՐՑԱԽԻ ԹԵՄԸ 1917-1920 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Արցախահայության հերոսական անցյալի արժանափշտակ դրվագներից է 1917-1920 թվականներին տեղի ունեցած իրադարձությունների ժամանակ ցուցաբերված անընկուն կամքն ու խիզախությունը: Այդ տարիներին Արցախի թեմը, գտնվելով երկրամասում տեղի ունեցող գործողությունների կենտրոնում, մեծ ջանքեր էր գործադրում հնարավոր միջոցներով նպաստել երկրամասի հետ առնչվող այս կամ այն կնճռոտ հարցերը դրականորեն լուծելուն:

Առանձնապես մեծ գործունեություն էր ծավալել թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոս Տեր-Գրիգորյանը: Նա ծննդով մեղրեցի էր: Ծնվել է 1860 թվականին: Սովորել է Սուրբ Էջմիածնի ճեմարանում, ավարտել է դասարանական բաժինը: Քառասնյակյան աստիճան է ստացել 1885 թվականին: Կնոջ մահից հետո մտել է վանք: 1913 թ. նշանակվել է Տաթևի վանքի փոխանորդ: 1917 թ. ապրիլի 16-ին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս և նշանակվել Արցախի թեմի կառավարիչ<sup>1</sup>:

Դա մի այնպիսի ժամանակաշրջան էր, երբ Ռուսաստանում տեղի ունեցած փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ազգային շարժումը վերելք էր ապրում մաս Արցախ-Ղարաբաղում ու նոր թափ առնում հասարակական-քաղաքական կյանքը: Կամա թե ակամա, երկրամասի հոգևոր կյանքը պետք է առնչվեր այդ ամենին և, անշուշտ, թողներ իր ազդեցությունը: Եվ ահա Վահան եպիսկոպոսը, որը, Եղիշե Իշխանյանի բնորոշմամբ, «շատ համեստ մարդ էր», «հարզված ժողովրդի կողմից» և «հեզ ու համեստ պաշտոնյա եկեղեցում»<sup>2</sup>, ակտիվորեն մասնակցում էր բազում հարցերի լուծմանը, և չկար որևէ բնագավառ, որտեղ նրա օգնության կարիքը չզգացվեր:

Այդ տարիներին Արցախի թեմի հրատապ խնդիրներից էր ուսումնական գործի կազմակերպումը: Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին, 1909-1910 ուսումնական տարում, Արցախի թեմի 226 գյուղերում կային 68 երկդասյան ծխական դպրոցներ, որոնցից 8-ը Օուշի քաղաքում և ավաններում, իսկ 60-ը՝ գյուղերում: Կային մաս 27 պետական տարրական դպրոցներ: Այդ դպրոցներում սովորողների թիվը հասնում էր 4506-ի, որոնցից 1470-ը աղջիկներ էին: Դպրոցներում աշխատող ուսուցիչների թիվը հասնում էր 108-ի<sup>3</sup>:

Առաջին աշխարհամարտը մեծ հարված հասցրեց Արցախի ոչ միայն տնտեսությանը, այլև դպրոցին: Նյութական միջոցների բացակայության պատճառով փակվեցին տասնյակ դպրոցներ: Դպրոցական գործին մեծ վնաս հասցրեցին մաս ազգամիջյան ընդհա-

<sup>1</sup> Հայաստանի Հանրապետության պետական կենտրոնական պալատական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ԴԿԴԱ), ֆ. 57, ց. 2, գ. 2267, թ. 25:

<sup>2</sup> Եղիշե Իշխանյան, Լեոնային Ղարաբաղ. 1917-1920, Երևան, 1999, էջ 140 և 307 (այսուհետև՝ Ե. Իշխանյան):

<sup>3</sup> ՀՀ ԴԿԴԱ, ֆ. 57, ց. 2, I մաս, գ. 932, թ. 18:

րումները: Դպրոցները վերաբացելու համար Վահան եպիսկոպոսը բազմիցս դիմումներ և խնդրագրեր է հղել Էջմիածին, Երևան, Բաքու և Թիֆլիս: 1918 թվականի դեկտեմբերին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանն ուղարկած մամակում հաղորդում է, որ վերջին երկու տարում Արցախում դրությունն այնքան ծանր է, գլխավորապես տնտեսական տեսակետից, որ երկրամասի կրթական հիմնարկները, ամենից առաջ թեմական դպրոցը, ենթարկվել են վտանգի: «Այդ կրթարանները,- շարունակում է թեմի առաջնորդը,- պահելու համար ժողովուրդը ուժ չունի, իսպառ ցամաքեցին սովորական եկամտուտի աղբյուրները»: Եվ ապա՝ «...Ազգային այս հիմնարկները պահպանելու և մատաղ սերնդին կույրները: Եվ այս հույսը մեր փալիպայած Հայաստանի Հանրապետությունն է, որին ստիպված են ձեռք մեկնելու»: Վահան եպիսկոպոսը խնդրում է օժանդակություն ցույց տալ Արցախի դպրոցներին, որտեղ գյուղական դպրոցներից ոչ մեկը չէր գործում, չէին գործում նաև Օուշիում եղած ծխական հինգ դպրոցները: Իսկ վերջում՝ «Թեպետ գիտեմ, որ Հայաստանի Հանրապետությունը, որպես մի ճորածին կառավարություն, որն ունի ավելի մեծ հոգսեր ու կարիքներ, բայց և այնպես հավատացած եմ, որ կրթության գործը պետք է թանկ լինի հանրապետության համար և մա չի խնայի ըստ հնարավորության օգնության ձեռք մեկնելու մեր կրթական հիմնարկներին»<sup>4</sup>:

1919 թ. օգոստոսի 26-ին Գևորգ Ե Կաթողիկոսին ուղարկած մամակում հանգամանորեն պատմելով Ղարաբաղի հայության 6-րդ և 7-րդ համագումարների ընթացքի մասին, խոսում է նաև Ադրբեջանից ֆինանսական օգնություն ստանալու հնարավորության մասին և հարցնում. «Արդեօք կարո՞ղ ենք մենք ընդունել Ադրբեջանի հանրապետությունից մեր եկեղեցական-ծխական և միջնակարգ դպրոցների, այլ և կոնսիստորիայի դիմառատան ծառայողների պահպանութեան համար նպաստ-ոռնիկ, ինչպես առհասարակ ընդունում է հանրապետական երկրներում և քանի որ մեր ժողովուրդը միջոց չունի նրանց համար այժմեան պայմաններում պահանջուող մեծաքանակ ծախքերը տալու»: Հետո եզրակացնում է, որ «Եթե այդ նպաստը չտրուի, մենք չենք կարող բանալ այս տարի թեկուզ 10 դպրոց»<sup>5</sup>:

Այս մասին Գևորգ Ե Կաթողիկոսը հայտնելով Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարին, նշում է, որ Ղարաբաղի ծխական և միջնակարգ դպրոցները վերաբացելու և կոնսիստորիան պահպանելու համար պետք է Արցախի թեմին ցույց տալ օգնություն: Ակնհայտ է, որ Ղարաբաղը գերադասում է այդ ծախքերը ստանալ ամենից առաջ Հայաստանի Հանրապետությունից: Հայոց Կաթողիկոսն ընդառաջելով Արցախի թեմական առաջնորդի խնդրանքին, ՀՀ արտաքին գործերի նախարարից խնդրում է նրա «աջակցությունն ու միջնորդությունը Հայկական Հանրապետութեան կառավարութեան առաջ», որպեսզի կառավարության «միջոցներով գոհացունեն առ ժամանակ այդ ծախքերը, մինչև որ մօտիկ ապագայում կրոնիկ Ղարաբաղի քաղաքական դրությամբ հարցը»: Հայոց Կաթողիկոսը հավատացած էր, որ ՀՀ կառավարությունը սիրով ընդառաջ կգնա

<sup>4</sup> Նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 38, թ. 5, նաև՝ Նրանու Արքեպիսկոպոս, Երևան, 1991, էջ 93-94:

<sup>5</sup> Նույն տեղում, թ. 57-58:

«Ժամանակատրապէս այս միջակայան օժանդակութիւնն ընձեռելու Ղարաբաղին, որի ժողովուրդը հոգով միացած է մեր երկրին և մեր կառավարութեան»<sup>6</sup>:

Արցախի թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոսի 1918 թ. դեկտեմբերի 4-ին Գևորգ Ե Կաթողիկոսին գրած մամակից իմանում ենք, որ բնակչության ծանր պայմանների պատճառով, մամականի թուրքերի կատարած ավերիչ արշավանքից հետո, հնարավոր չէր բացել որևէ դպրոց: Միայն Օուշիում մեր բացվել էր Մարիամ-Ղուկասյան դպրոցը և դեկտեմբերի 1-ից Թեմական դպրոցը, այն էլ «կիսով չափ հավաքված աշակերտներով»: Թեմի առաջնորդը հույս չունէր, թե դրանք կարող էին շարունակել իրենց գոյությունը<sup>7</sup>:

Արցախ-Ղարաբաղում քաղաքական վիճակը սկսել էր ավելի բարդանալ, երբ 1918 թ. զարմանք թուրքական զորքերը ներխուժել էին Հայաստան: Հենց նրանց հրահրմամբ թուրք-ազերիները հարձակումներ էին գործում Արցախի հայկական գյուղերի վրա, սրախողխող անում մարդկանց, թալանում ունեցվածքը, տանում անասունները, փակում Բաքու և Գորիս տանող ճանապարհները, հրաժարվում հայերին սննդամթերքներ վաճառել և այսպես շարունակ:

Այդ ժամանակ շատ լուրջ խնդիր էր անասունների ամառային արոտավայրերի հարցը: Ամեն ամառ աղբիւրների անասնապահներն իրենց հոտերով բարձրանում էին Ղարաբաղի լեռները: Նրանք ճանապարհին մեծ վնասներ էին հասցնում արցախցիների արոտավայրերին ու այգիներին: Քոչը սար բաց թողնելու հարցը վճռելու համար 1918 թ. ապրիլի 26-ին Դաշբուլաղ գյուղում հրավիրվում է Ասկերանի շրջանի գյուղացիների համագումար: Համագումար է ներկայանում նաև Արցախի թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոսը<sup>8</sup>: Նա միաձայն ընտրվում է համագումարի պատվավոր նախագահ: Սրբազան Հայրը «խրախուսանքի խօսք ուղղեց ժողովականներին, որ աշալուրջ լինեն դրուած ծանրակշիռ խնդիրը լուծելիս, և ջանան այնպիսի որոշում կայացնել, որ չխախտի խաղաղութիւնը և չվնասի մեր ժողովուրդը»: Նա կոչ արեց՝ պատգամավորներն իրենց գյուղերը վերադառնալով, «ամէն կերպ ջանան ժողովրդի մէջ համերաշխութեանը զարկ տալ ու խուսափեն անիշխանական քայլերից և թիկունք հանդիսանան ազգային իշխանութիւններին, մեր ժողովրդի կեանքի փրկութեան համար»<sup>9</sup>:

1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին թուրքերը գրավեցին Բաքուն: Վահան եպիսկոպոսը դառնությամբ ընդունեց այդ լուրը: Հայ վիճակագիր Բախշի Իշխանյանի հաշվումներով Բաքվում զոհվել են մոտ 30 հազար հայեր, իսկ մյուսական կորուստը կազմել է 945.724.017 ռուբլի<sup>10</sup>: Քաղաքը թալանելու և հայերին ջարդելու համար թուրքերին երեք օր ժամանակ էր տրվել<sup>11</sup>: Այդ ամենից ոգևորված, թուրք դահիճներն իրենց ուժերը հետո շրջեցին դեպի Արցախ-Ղարաբաղ: Վրաստանում գտնվող Հայաստանի Հանրապետության հավատարմատարը գերմանացի զենքերալ ֆոնկրեստի հետ զրույցի ժամանակ նրան զգուշացրել է,

<sup>6</sup> Նույն տեղում, թ. 9:

<sup>7</sup> Նույն տեղում, գ. 193, թ. 9:

<sup>8</sup> Ե. Իշխանյան, էջ 140-141:

<sup>9</sup> Նույն տեղում, էջ 141:

<sup>10</sup> Բ. Իշխանյան, Բաքվի մեծ սարսափները, Թիֆլիս, 1920, էջ 187:

<sup>11</sup> «Աշխարհավոր», 20, 25, 26.09.1920:



հայ գյուղացիության փառապանծ հերոսապատումը թուրքական նվաճողների դեմ»<sup>16</sup>։ Թուրքերը գրավելով Օուշին, փորձում էին «լուծել Ղարաբաղի հարցը հակառակ սահմանափոխության ծրագրի և մեզ դնել կատարուած փաստի առաջ», այդ օրերին գրել է «Ժողովուրդը» և շարունակել. «Մինչդեռ Ջանգեզուրի և Օուշու գաւառի հայկական մասում կար մօտ 250.000 հայ ազգաբնակչություն և միայն 15 հազար մահմեդականություն, և այդ շրջանները պատմականորեն և տնտեսապէս կապուած են Հայաստանի Հանրապետության հետ... Հայ ժողովուրդը չի կարող ոչ մի դէպքում զիջել այս գաւառները...»<sup>17</sup>։

Թուրքերը ներխուժելով Օուշի, ձերբակալեցին և բանտ նետեցին ավելի քան 50 անվանի մարդկանց, որոնց բանտում ենթարկում էին կոտանքների։ Ջահիդ բեյը մույնիսկ փորձում էր ստանալ Վահան եպիսկոպոսի աջակցությունը, սակայն ստանում է մերժում։ Եվ չնայած Օուշին անձնատուր եղալ, սակայն Արցախ-Ղարաբաղի գավառները մնացին անատիկ։ Թուրք-ազերիների չորս հազարանոց մի բանակ հոկտեմբերի 5-ին ներխուժեց Ջրաբերդ, սակայն Մարտակերտի մոտ այն ջախջախվեց։ Արցախցիներից վրեժխնդիր լինելու համար, թուրքական մեկ ուրիշ զորամաս, ավելի քան 400 հոգի, հոկտեմբերի 18-ին ներխուժեցին Վարանդա, որոնք լիովին ջախջախվեցին Մամա գյուղի մոտ<sup>18</sup>։ Այդ հերոսական պայքարում ժողովրդի հետ էր Արցախի թեմը։ Նույնիսկ շատ հոգևորականներ գեներ ձեռքին խիզախաբար կոչում էին թշնամու դեմ։

Առաջին աշխարհամարտում թուրքերը պարտություն կրեցին և հեռացան մահ Արցախից։ Այստեղ լուծարվել էր Ազգային խորհուրդը, երկրամասը գտնվում էր տնտեսական և քաղաքական ծանր վիճակում։ Վահան եպիսկոպոսը Գևորգ Ե Կաթողիկոսին 1918 թ. դեկտեմբերի 4-ին գրած վերոհիշյալ նամակում հաղորդում է, որ տաճկա-ադրբեջանական արշավանքի ժամանակ Արցախում և Նուխու փոխանորդության Գեոգչայի գավառում ավերվել է 35-ի չափ հայ գյուղեր, ավերվել է Ամարասի վանքը և լիովին թալանվել, մույնիսկ տարել են տանիքի թիթեղը, վանքի այգիները և վարելահողերը զավթել են մոտիկ գտնվող թուրքական գյուղերի բնակիչները։ Նաև հաղորդում է, թե երեկ Օուշի է հասել անգլիական զինվորական շտաբը, որն իբրև «նպատակ ունի խաղաղություն վերականգնել երկրում և ճանապարհները բանալ, թողնելով երկրի ներքին կառավարությունը տակաւին Ադրբեջանի հանրապետության»<sup>19</sup>։

Արցախ-Ղարաբաղում տիրում էր անիշխանություն։ Հայաստանի կառավարությունը մի կողմ էր քաշվել և ոչ մի միջամտություն չէր ցուցաբերում։ Դրանից, անշուշտ, օգտվում է մուսավաթական Ադրբեջանը։ Բաքվում գտնվող անգլիական բանակի հրամանատար գեներալ Վ. Թոմսոնը, կապի մեջ լինելով Ադրբեջանի իշխանությունների հետ, խոստանում է Արցախ-Ջանգեզուրը ենթարկեցնել Ադրբեջանին։ Եվ ահա Թոմսոնի ներկայացուցիչ մայոր Գիբոնը, դեկտեմբերի սկզբին գալով Արցախ, մախ ներկայանում է Վահան

<sup>16</sup> Ե. Ղ. Մարգարյան, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914-1918 թթ., Երևան, 1964, էջ 463։

<sup>17</sup> «Ժողովուրդ», 23.10.1918։

<sup>18</sup> Այդ մասին մանրամասն փնս Դրանդ Արքանաժյան, Մարտնչող Արցախը 1917-2000, գիրք Ա, 1917-1923, Երևան, 2003, էջ 73-78։

<sup>19</sup> ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 193, թ. 9-10։



յական ֆակուլտետը և 1907 թվականին ավարտելուց հետո վերադարձել հայրենիք ու զբաղվել ուսուցչությամբ:

1918 թ. դեկտեմբերյան այդ օրերին Արցախի զորահրամանատարների գերկայացուցիչները մի քանի անգամ հանդիպում են քաղաքագլուխ Գերասիմ Մելիք-Օահանազարյանի հետ և փորձում նրան համոզել մտնել ժամանակավոր Ազգային խորհրդի կազմի մեջ, մանավանդ, որ դա Վահան եպիսկոպոսի բուռն ցանկությունն էր: Սակայն քաղաքագլուխը հրաժարվում է մտնել մի ազգային մարմնի մեջ, որի անդամ կարող էր լինել Հայրապետ Մուսայելյանը:

Քաղաքական ուժերի և զորահրամանատարների գերկայացուցիչները կրկին հավաքվելով, որոշում են դիմել Վահան եպիսկոպոսին, որ նա իր վրա վերցնի ժամանակավոր Ազգային խորհրդի կազմելու պատասխանատվությունը: Սրբազանը զիտեր քաղաքագլուխի վճռի մասին: Նա խոր ցավ էր ապրում, երբ պատմական մի այդպիսի ժամանակաշրջանում հանդես էին եկել եսականորոն մարդիկ, որոնք չէին կարողանում լինել համբերատար և իրար հանդուրժող: Չնայած դրան, Սրբազանը սիրով համաձայնվում է իր ձեռքը վերցնել ժամանակավոր Ազգային խորհրդի ստեղծելու խնդիրը: Եվ ահա 1918 թ. դեկտեմբերի 15-ին, երեկոյան, Վահան եպիսկոպոսի հրավերով Արցախի զորահրամանատարների գերկայացուցիչները, քաղաքագլուխ Գերասիմ Մելիք-Օահանազարյանը, քաղաքական բոլոր ուժերի գերկայացուցիչները և միջկուսակցական խորհրդածողովի գերկայացուցիչ Հայրապետ Մուսայելյանը հավաքվում են թեմի առաջնորդարանում: Վահան եպիսկոպոսը կարճ հայտնում է հավաքի նպատակը և առաջարկում ընտրել ժամանակավոր Ազգային խորհրդի, որը պետք է նախապատրաստեր և կարճ ժամանակամիջոցում հրավիրեր Ղարաբաղի հայության չորրորդ համագումարը, որտեղ կընտրվեր նոր Ազգային խորհրդի, որը կներկայացներ Արցախը:

Սրբազանի խոսքի ավարտից հետո անմիջապես ելույթ է ունենում քաղաքագլուխը և հայտարարում, թե ինքը չի խուսափի իր վրա դրվող պարտականությունից, սակայն չի կարող աշխատել մի մարմնում, որի անդամ կլինի նաև Հայրապետ Մուսայելյանը: Վահան եպիսկոպոսը կրկին ելույթ ունենալով, շեշտում է, որ ինքը, որպես թեմի հոգևոր առաջնորդ, «իր սեպուռն պարտականությունն է՝ հակառակությունները վերացնել հասարակության մեջ» և հենց այդ նպատակով էլ բոլորին հրավիրել է իր մոտ և իր անկեղծ ցանկությունն է, որ «մոռացության տանք մեր միջև եղած թիրիմացությունները, ձեռք-ձեռքի տանք և համբերությամբ աշխատենք միմեջ և չորրորդ համագումարը, որից յետոյ իրաքանչիւրը ազատ կը լինենք»<sup>23</sup>:

Երկարատև վիճաբանությունից հետո Հայրապետ Մուսայելյանը չի մտնում ստեղծված ժամանակավոր Ազգային խորհրդի մեջ, որպեսզի քաղաքագլուխն անպայման մնա: Իսկ դա անհրաժեշտ էր, մանավանդ, որ ժամանակավոր Ազգային խորհրդին հարկավոր էր քաղաքագլխի ֆինանսական աջակցությունը: Սրբազանի առաջարկությամբ խորհրդի հաջորդ նիստը տեղի է ունենում դեկտեմբերի 16-ին, քաղաքագլխի բնակարանում, որտեղ

<sup>23</sup> Նույն փնդում, էջ 307-308:

լուծվում են հետևյալ հարցերը. ա) Դիվանի ընտրություն, բ) Ժամանակավոր Ազգային խորհրդի գործի անցնելու մասին ծանուցում տալ ժողովրդին և գ) Հարաբերության մեջ մտնել Բաքվի, Գանձակի, Գորիսի և, վերջինիս միջոցով, Երևանի հետ: Ժամանակավոր Ազգային խորհրդի դիվանի նախագահ է ընտրվում Եղիշե Իշխանյանը:

Արցախ-Ղարաբաղում ստեղծված այդ մարմինն անվանվում էր Ղարաբաղի հայոց ժամանակավոր Ազգային խորհուրդ: Այն գոյություն ունեցավ մինչև 1919 թ. փետրվարի 10-ը, մինչև չորրորդ համազումարի բացման օրը: Ազգային խորհուրդը համագործակցում էր Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոս Տեր-Գրիգորյանի հետ: Վերջինիս պահանջով թեմի ողջ հոգևորականությունը նպաստում էր Ղարաբաղի հայության չորրորդ համազումարի նախապատրաստական աշխատանքներին: Թե՛ արցախահայության և թե՛ նրա թեմի համար առանձնապես ծանր էր, երբ 1918 թ. դեկտեմբերի 8-ին Օուշի եկած զեներալ Թոմսոնի մեկ ուրիշ ներկայացուցիչ՝ կապիտան Սերրայտը, դեկտեմբերի 23-ին ժամանակավոր Ազգային խորհրդին է ներկայացնում զեներալ Թոմսոնից ստացված հրամանը, ըստ որի արցախցիները ժամանակավորապես պետք է ճանաչեն Ադրբեջանի զենիշխանությունը, մինչև Ղարաբաղի հարցի վերջնական լուծումը: Ժամանակավոր Ազգային խորհուրդը մերժում է Թոմսոնի պահանջը՝ պատասխանելով, որ այդ հարցով պիտի սպասել Ղարաբաղի հայության չորրորդ համազումարի պատասխանին: Ժամանակավոր Ազգային խորհրդի այդ դիրքորոշումը պաշտպանում է Վահան եպիսկոպոսը: Անգլիական հրամանատարությունը լիովին պաշտպանում էր մուսավաթական Ադրբեջանի նկրտումները Արցախ-Ղարաբաղի նկատմամբ:

Ադրբեջանի կառավարության որոշմամբ 1919 թ. հունվարի 15-ին ստեղծվեց Ղարաբաղ-Ջանգեզուրի նահանգապետություն և զեներալ Վ. Թոմսոնի համաձայնությամբ ժամանակավոր նահանգապետ նշանակվեց ազգությամբ քուրդ, մասնագիտությամբ բժիշկ, հայոց դահիճ խոսրովբեկ Սուլթանովը: Ղարաբաղում ծվարած անգլիական միսիանատամներով պաշտպանում էր Սուլթանովին, տոմ տալիս նրա ավագակային գործողություններին, միևնույն ժամանակ շողոքորթում նաև Ղարաբաղի Ազգային խորհրդին<sup>24</sup>: Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը Սուլթանովին Ղարաբաղի նահանգապետ նշանակելով, Հայաստանի կառավարությանը կանգնեցնում է կատարված փաստի առաջ՝ հուսալով տեղ դառնալ Ղարաբաղին:

1919 թ. փետրվարի սկզբին Ադրբեջանի ռազմական նախարար Մեհմանդարովի ուղեկցությամբ Օուշի է ժամանում Ղարաբաղ-Ջանգեզուրի ժամանակավոր նահանգապետ խոսրովբեկ Սուլթանովը: Նա Ղարաբաղ էր եկել՝ իր հետ բերելով մեծ գումար: Նա փորձում էր կաշառել բոլոր ծառայողներին, նրանց տալ աշխատավարձ, միայն այն պայմանով, որ ստորագրություն տան, թե իրենք 1918 թվականի հունիսի 1-ից ծառայում են Ադրբեջանի կառավարությանը և այսուհետև ևս «կշարունակեն ծառայել ամբողջ եռանդով ու պատվով»<sup>25</sup>: Այդ պահանջագիրը բլանկի վրա ուղարկվել էր բոլոր ուսումնական հաստատություններին և հիմնարկ-ձեռնարկություններին: Ղարաբաղի թեմը, Օուշիի հայ

<sup>24</sup> ՏՏ ԴԿԴԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թ. 32, նաև՝ «Մշակ», 10.03.1919:

<sup>25</sup> ՏՏ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պեղական արխիվ (ՏՏ ՀԶԿՓ ԿԴԱ), ֆ. 4033, ց. 5, գ. 448, թ. 25:

մտավորականությունը և երկրամասի ամբողջ հայությունը զայրույթով են ընդունում Սուլթանովի այդ պահանջը և մերժում:

1919 թ. փետրվարի 10-20-ը Օուշիի թեմական դպրոցի դահլիճում տեղի ունեցավ Ղարաբաղի հայության չորրորդ համագումարը: Համագումարը միաձայն որոշում է չճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը, քանի որ Ղարաբաղը, լինելով պատմական Սյունիքի մի մասը, հանդիսանում է Հայաստանի տարածքներից մեկը, որը պետք է կցվի Հայաստանին, որպես նրա անբաժան մասը<sup>26</sup>: Համագումարն ընտրում է Ղարաբաղի հայոց Ազգային խորհուրդ, որն իր վրա է վերցնում երկրամասը կառավարելու բոլոր ֆունկցիաները: Այն և՛ Ազգային խորհուրդ էր, և՛ օրենսդիր ու գործադիր մարմին: Ղարաբաղի թեմն իր աջակցությունն է հայտնում չորրորդ համագումարին: Սակայն գեներալ Թոմսոնը մահաճելու միտում չուներ, հեռագրով պահանջում է ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը Ղարաբաղում: Ստանալով համագումարի մերժումը, Թոմսոնը պահանջում է Արցախից Բաքու ուղարկել պատվիրակություն՝ իր հետ հանդիպելու համար:

Ղարաբաղի հայության չորրորդ համագումարի կողմից ընտրված Ազգային խորհուրդը գտնում է, որ Բաքու պետք է մեկնեն Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոսը և Ազգային խորհրդի անդամ Հրանտ Բահաթյանը: Նրանք անմիջապես մեկնում են Բաքու, որոնց հետ հանդիպումից դժգոհ էր անգլիական հրամանատարությունը: Վերջինս մարտի 19-ին պահանջում է Բաքու ուղարկել նոր պատվիրակություն: Այս անգամ մեկնում են Ազգային խորհրդի նախագահ Ասլան Օահմազարյանը, քաղաքագլուխ Գերասիմ Մելիք-Օահմազարյանը և էլի երկու հոգի՝ Գրիգոր Մինասբեկյանը և Անուշավան Տեր-Միքայելյանը: Երկու պատվիրակություններին ընդունում է արդեն Թոմսոնին փոխարինած գնդապետ Օատելվորտը, մարտի 26-ին: Վերջինս նրանցից պահանջում է Ղարաբաղը ենթարկեցնել Ադրբեջանին: Սակայն Արցախի պատվիրակները, հենվելով Ղարաբաղի հայության չորրորդ համագումարի որոշման վրա, մերժում են անգլիական հրամանատարության պահանջը և դա համարում են անհնարին<sup>27</sup>: Օատելվորտը գերազանցելով Թոմսոնին, բոլոր ջանքերը գործադրում էր Արցախ-Ղարաբաղը ենթարկեցնել Ադրբեջանին և ստիպել կատարել խոստովբեկ Սուլթանովի բոլոր պահանջները:

1919 թ. ապրիլի 4-ին Բաքվից վերադառնում են Վահան եպիսկոպոսը, Հրանտ Բահաթյանը, քաղաքագլուխ Գերասիմ Մելիք-Օահմազարյանը և պատվիրակությունների մյուս անդամները: Օատելվորտը Արցախի Ազգային խորհրդի նախագահ Ասլան Օահմազարյանին արգելել էր վերադառնալ Ղարաբաղ: Ազգային խորհրդի նիստն ապրիլի 5-ին լսելով Վահան եպիսկոպոսի և Հրանտ Բահաթյանի զեկուցումները Օատելվորտի և Բաքվի հայոց Ազգային խորհրդի ու հասարակական կազմակերպությունների հետ ունեցած հանդիպումների վերաբերյալ, հավանություն է տալիս պատվիրակության գործունեությանը: Թե՛ Վահան եպիսկոպոսը և թե՛ պատվիրակությունների մյուս անդամները Օատելվորտի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ շեշտել էին, որ Զանգեզուր-Ղարաբաղ

<sup>26</sup> Ե. Իշխանյան, էջ 342:

<sup>27</sup> ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թ. 107-108:

անքաժան են և հանդիսանում է Հայաստանի մեկ մահաճգն: Սակայն Շատելվորտը չի ընդունում Ղարաբաղի պատվիրակությունների ներկայացրած պատճառաբանությունները և պահանջում էր անպայման կատարել Թոմսոնի արած կարգադրությունը և ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը:

Արցախի պատվիրակությունն անգլիական հրամանատարությանը հայտարարել էր, որ Ղարաբաղի հայոց Ազգային խորհուրդը չորրորդ համագումարի կողմից ընտրված գործադիր մարմին է և չի կարող ինքնուրույն որոշում կայացնել, և որ չորրորդ համագումարի ընդունած որոշումը փոխելու համար հնարավոր է հրավիրել մոր համագումար: Ղամարի ընդունած որոշումը փոխելու համար հնարավոր է հրավիրել մոր համագումար: Ղարաբաղի թեմի առաջնորդի այդ պատասխանը լսելով, Շատելվորտն անմիջապես առաջարկել է հրավիրել մոր համագումար, որին ներկա կլինի ինքը, որպեսզի անմիջապես խոսի ժողովրդի ներկայացուցիչների հետ:

Ղարաբաղի հայության հիմնգերորդ համագումարը տեղի ունեցավ 1919 թ. ապրիլի 23-29-ը, Օուշիի թեմական դպրոցի դահլիճում: Արդեն գնեքալ Շատելվորտը Բաքվից եկել էր համագումարում ելույթ ունենալու համար: Նրա խնդրանքով համագումարի աշխատանքներին մասնակցում էր նաև Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոսը: Վերջինս առաջին ճիշտում միաձայն ընտրվում է համագումարի պատվավոր նախագահ: Գնեքալ Շատելվորտն իր ելույթում հրապարակում է անգլիական հրամանատարության որոշումը, ըստ որի Ղարաբաղը պետք է ճանաչի Ադրբեջանի իշխանությունը և ենթարկվի նրան, մինչև Ադրբեջանի և Հայաստանի սահմանները կճշտվեն հետագայում:

Հիշենք, որ Հրանտ Բահաթյանը Վահան եպիսկոպոսի հետ Բաքու էին գնացել գնեքալ Թոմսոնի հետ հանդիպելու համար: Հ. Բահաթյանը Բաքվից մի քանի օրով գնացել էր Թիֆլիս, որտեղ հանդիպել էր Հայաստանի վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունու և արտաքին գործերի նախարար Ալեքսանդր Խատիսյանի հետ: Զրույցի ժամանակ Քաջազնունին բացատրել է, որ Հայաստանը գտնվում է քաղաքական և տնտեսական ծանր պայմաններում, հայ ժողովուրդը բոլորովին ուժասպառ է եղել, մա չի կարող ռազմական անհրաժեշտ քայլ կատարել և պաշտպանել արցախցիներին: Նա արցախցիներին խորհուրդ է տվել բանակցության մեջ մտնել Ադրբեջանի իշխանության ներկայացուցիչ Սուլթանովի հետ, համաձայնության եզր գտնել, «քանի որ Ղարաբաղի և մեր այլ հողերի՝ Հայաստանին կցելու հարցը պիտի որոշի հրափրելիք համաշխարհային վեհաժողովին»<sup>28</sup>: Իսկ Ալեքսանդր Խատիսյանը տվել էր միանգամայն հակառակ խորհուրդ: Նա արցախցիների բռնած դիրքը համարել է ուղիղ և ճիշտ, պատշաճ ու համապատասխան իր պատմական անցյալին: Նա խորհուրդ է տվել Ղարաբաղը պահել անասան, շարունակել ընդդիմությունը, չենթարկվել անգլիական հրամանատարության պահանջին և Ադրբեջանի իշխանությանը:

Վահան եպիսկոպոսը, տեղյակ լինելով Հ. Քաջազնունու և Հ. Բահաթյանի վերոհիշյալ զրույցին, Ղարաբաղի հայության հիմնգերորդ համագումարում ունեցած իր ելույթում ասում է. «Սիրելիներ, ինչպես գիտեք, Ադրբեջանի իշխանությունը ճանաչելու և նրան ենթարկելու խնդիրը շատ սուր կերպարանք է ստացել: Զորավարի առաջարկից պիտի

<sup>28</sup> Ե. Իշխանյան, էջ 382:

հասկանալ, որ Ադրբեջանի իշխանությունը ժամանակաւոր կերպով պիտի ճանաչել, իսկ Ղարաբաղի հարցը պիտի լուծի հետագային, միջազգային վեհաժողովում: Այժմ միայն ժամանակաւոր կերպով Ադրբեջանի իշխանությունը ճանաչելու մասին է խօսքը»<sup>29</sup>:

Թեմի առաջնորդն իր ելույթում գիտակցաբար շեշտը դնում էր «ժամանակավոր ճանաչելու» առաջարկության վրա՝ համոզված լինելով, որ համագումարի պատգամավորներն իրեն ճիշտ կհասկանան: Սակայն Ջրաբերդից եկած պատգամավորներից մեկը, խոսքն ուղղելով եպիսկոպոսին, ասում է. «Սրբազան Հայր, գեներալը որ ասում է, թե այսօր մենք ժամանակաւոր ընդունենք Ադրբեջանի իշխանությունը, վաղը կը դառնայ մշտական, դրա համար էլ մենք ժամանակաւոր էլ չենք կարող ընդունել Ադրբեջանի իշխանությունը»<sup>30</sup>: Մյուս բոլոր ելույթ ունեցողները ևս մերժում են Օստելվորտի պահանջը և պաշտպանում չորրորդ համագումարի ընդունած որոշումը: Ղարաբաղի հայության հիմնգերորդ համագումարը, պատասխանելով գեներալ Օստելվորտի պահանջին, նշում է, որ քանի «Ադրբեջանի կառավարությունը հայերին ճնշելու համար դարձել է պետական սիստեմ», ուստի «Համագումարն անընդունելի է համարում Ադրբեջանի հետ առնչություն ունեցող որևէ վարչական ծրագիր...»<sup>31</sup>:

Կատաղած Օստելվորտն ու Սուլթանովը համագումարից հեռանում են՝ անշուշտ վրեժ լուծելու վճռականությամբ: Եվ դա չուշացավ: Նույն թվականի մայիսի վերջին և հունիսի սկզբին Սուլթանովի դրդմամբ հայ-ադրբեջանական ընդհարումներ են սկսվում Օուշիում և հարևան բնակավայրերում: Հայոց Ազգային խորհրդի որոշմամբ թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոսը, Հրանտ Բահաթյանը և Եղիշե իշխանյանը հունիսի 4-ի առավոտյան ներկայանում են Օուշիում գտնվող անգլիական հրամանատարության ներկայացուցիչ մայոր Մոնկ Մեսսոնին, նրան բողոքում Սուլթանովի սադրիչ գործողությունների դեմ և պահանջում դադարեցնել հայ-ադրբեջանական ընդհարումները: Մոնկ Մեսսոնը փոխանակ որևէ վճռական քայլ կատարելու, միայն արդարանում է, որ այդ ամենի մասին հեռագրել է Բաքու, Օստելվորտին: Հետո հայտնում է, որ Սուլթանովը պահանջում է քաղաքից հեռանալ հայոց Ազգային խորհրդի անդամները: Սրբազանը քաղաքում գտնվող Ազգային խորհրդի անդամներին խնդրում է կատարել Սուլթանովի պահանջը, քանի որ դա կարող է դյուրացնել վիճակը<sup>32</sup>:

Օստելվորտը պաշտպանում է Սուլթանովի պահանջը: Քաղաքում գտնվող Ազգային խորհրդի անդամներ Եղիշե իշխանյանը, Հարություն Թումյանը և Ասատուր Ավետիսյանը անգլիական միսիայի ավտոմեքենայով հունիսի 5-ին տեղափոխվում են Եվլախ, այնտեղից էլ՝ Թիֆլիս: Այդքանը հերիք չհամարելով, անգլիական հրամանատարությունը մույնիսկ հայտարարում է, թե արցախահայերը պետք է Ղարաբաղը թողնեն Ադրբեջանին և տեղափոխվեն Ալաշկերտ, Վան, Բասեն<sup>33</sup>: 1919 թ. հունիսյան այդ օրերին սարսափելի սպանդ կազմակերպվեց Ղայբալիշեն, Կրկժան, Փահլուր, Զամիլու, Խանաճախ, Դաշու-

<sup>29</sup> Նույն տեղում, էջ 395:

<sup>30</sup> Նույն տեղում:

<sup>31</sup> ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 38, թ. 27:

<sup>32</sup> Արամայիս, Ղարաբաղի տագնապը..., Երևան, 1993, էջ 59:

<sup>33</sup> «Հայրենիք», 1923, Ղ. 9, էջ 100:

շեն և այլ գյուղերում: Ղայքալիշենի 700 բնակիչներից կենդանի մնացին միայն 11 տղամարդ և 87 կին ու երեխա<sup>34</sup>:

Արցախ-Ղարաբաղի խնդիրն ավելի է բարդանում մանավանդ 1919 թ. օգոստոսին, Ղարաբաղի հայության 7-րդ համագումարի օրերին: Օգոստոսի 26-ին Գևորգ Ե Կաթողիկոսին վահան եպիսկոպոսի գրած մամակից իմանում ենք, որ համագումարի օրերին Ղարաբաղի հայոց Ազգային խորհրդի և Սուլթանովի միջև տեղի ունեցած բանակցությունների ժամանակ վահան եպիսկոպոսը կարևոր դեր է խաղացել: Նա գրում է. «Իմ և Սուլթանովի հետ տեղի ունեցած տեսակցությունից ու խօսակցությունից լետոյ որոշեց հարցը լուծել խաղաղ ճանապարհով...»: Ապա հաղորդում է, որ Ղարաբաղում մշակված և Ադրբեջանի խորհրդարանում ընդունվելուց հետո Ղարաբաղի և Ադրբեջանի միջև կնքվելիք համաձայնագիրը ետ բերվեց Ղարաբաղ, որը քննարկվեց 7-րդ համագումարում, որի պատգամավորները Սուլթանովից պատասխանատվություն էին պահանջում նրա կատարած հանցագործությունների համար:

«Այդ օրը, - շարունակում է վահան եպիսկոպոսը, - ես գնացել էի Օջու, որպեսզի համոզեմ համագումարին հարցի խաղաղ լուծման համաձայնությունը գալու և անգիտակ այդ պահանջագրին՝ յանկարծ ստանում եմ Սուլթանովից մի ուլտիմատում-գրություն, թե համագումարի ինձ ուղղած պահանջագիրը ոչ մի կասկած չի թողնում իմ մեջ, որ նա խաղաղ բանակցութեան ճանապարհի վրայ չէ կանգնած, ուստի տալիս եմ ձեզ 48 ժամ ժամանակ կա՛մ ընդունելու պայմանագիրը, կա՛մ մերժելու, որից լետոյ առաջ կը շարժին մեր զորքերը իրենց պատերազմական գործողություններով: Մեծ դժուարությամբ է լինում ինձ համոզել համագումարին...»<sup>35</sup>:

Օգտվելով այն հանգամանքից, որ գործում էր օգոստոսյան ժամանակավոր համաձայնագիրը, մուսավթական Ադրբեջանը փորձում էր խաղաղ ճանապարհով տիրանալ Արցախ-Ղարաբաղի բնական հարստություններին: Այսպես. 1919 թ. դեկտեմբերի 25-ին Ղարաբաղի վիճակային կոմսիտորիան հանդես է գալիս մի հայտարարությամբ, որը բողոք էր Ադրբեջանի մուսավթական իշխանությունների դեմ: Այդ հայտարարությունից իմանում ենք, որ մուսավթական Ադրբեջանի երկրագործական և պետական գույքերի վարչության նախարարությունը 1919 թ. դեկտեմբերի 13-ին իր վարչության տակ էր առնում Ղարաբաղի վանքապատկան բոլոր անտառները, իսկ դա կոպիտ խախտում էր Հայոց Եկեղեցու սեփականատիրական իրավունքները: Իսկ չէ որ հայոց եկեղեցական-վանքապատկան կալվածքների եկամուտները ծախսվում էին գլխավորապես դպրոցական, կուլտուրական հաստատությունների և պատմական-հնագիտական խոշոր արժեք ունեցող հնությունների և հուշարձանների պահպանության վրա: Հայտարարության մեջ նաև ասված է, որ հայկական Ղարաբաղի այն մասը, որտեղ գտնվում են Հայ Եկեղեցու կալվածքները, շուրջ 60.000 դեպատին, մնում է իբրև զուտ հայկական գավառ<sup>36</sup>:

Մինչև 1919 թ. օգոստոսյան համաձայնագիրն Արցախ-Ղարաբաղի քաղաքական ուժերը գործում էին համատեղ և համերաշխ: Սակայն հետո խախտվեց դա, հիմնականում բոլ-

<sup>34</sup> ՀՀ ԴԿԴԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թ. 165:

<sup>35</sup> Նույն փնդում, ֆ. 57, ց. 5, գ. 202, թ. 58:

<sup>36</sup> Նույն փնդում, ց. 2, գ. 2166, թ. 63:

շեկիների վարած ոչ ճիշտ քաղաքականության հետևանքով: Այդ ժամանակ ավելի էր ծանրացել երկրամասի քաղաքական վիճակը: Ադրբեջանը պահանջում էր, որպեսզի Ղարաբաղը վերջնականապես ենթարկվի իրեն: Դրան պետք է պատասխան տար Ղարաբաղի հայության ութերորդ համագումարը, որը պետք է տեղի ունենար 1920 թ. փետրվարի վերջին: Այն քննության առնելով Արցախ-Ղարաբաղի ներքաղաքական դրությունը, գտնում է, որ «7-րդ համագումարից հետո Ադրբեջանի կառավարությունը պարբերաբար խախտել է ժամանակավոր համաձայնության ամենագլխավոր կետերը» և շարունակում է հայաստանության իր քաղաքականությունը: Ելնելով դրանից, համագումարը «վճռականապես բողոքում է ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի առաջ՝ խանգեմորում, Ասկերանում և Օուշի-Եվլախ ճանապարհի վրա տեղի ունեցած կոտորածների առթիվ և քաղաքակիրթ աշխարհին կոչ է անում վերջ տալ Ադրբեջանի այսօրինակ քաղաքականությանը»:

Համագումարը զգուշացնում է, որ «մեման դեպքերի կրկնությունը Լեռնային Ղարաբաղի հայությանը կստիպի իր կյանքի ու պատվի պաշտպանության համար դիմել համապատասխան միջոցների...»<sup>37</sup>: Համագումարը հրաժարվում է օգոստոսյան համաձայնությունից, որովհետև այն կնքվելուց հետո Ադրբեջանի կառավարությունը չէր կարողացել ոչ մի կարգ ու կանոն պահպանել Ղարաբաղում: Համագումարը մերժեց Ղարաբաղն Ադրբեջանին ենթարկելու մուսավաթականների պահանջը:

Մուսավաթական Ադրբեջանը տեմդագին մախապատրաստվում էր Արցախ-Ղարաբաղ ներխուժելու համար: Եվ դա չուշացավ: 1920 թվականի մարտի 22-ի լույս 23-ի գիշերը, մուսուլմանական ամանորին (նովրուզ), ընդհանուր հարձակում սկսեցին Ղարաբաղի դեմ: Օուշի ներխուժեցին խոսրովբեկ Սուլթանովի եղբայր Սուլթանբեկ Սուլթանովի ջորական հրոսակները: Ումանց վկայությամբ այդ օրերին Ղարաբաղ էին ներխուժել ոչ պակաս 80 հազար թուրք-ազերի դահիճներ<sup>38</sup>: Ամենաողբերգական իրադարձությունները տեղի ունեցան Օուշի քաղաքում: Այնտեղ հայոց քաղաքամասը լիովին ոչնչանալուց բացի, Բախշի Իշխանյանի հաշվումներով զոհվեցին 8988 հայ<sup>39</sup>:

Արցախի թեմը, մանավանդ Վահան եպիսկոպոսը, այդ օրերին մեծ աշխատանք էր տանում օգոստոսյան համաձայնագիրը պահպանելու, հայ-ադրբեջանական կոտորածները կանխելու և հայերի կյանքն ապահովելու համար: Հայերի կողմից Վահան եպիսկոպոսին առաջարկվեց հեռանալ քաղաքից, սակայն նա հրաժարվեց՝ պնդելով, որ ինքը կմնա իր ժողովրդի հետ: Վանդալները ներխուժելով Առաջնորդարան, գլխատեցին Ղարաբաղի թեմի առաջնորդին, գլուխը ցից հանեցին և շրջեցրին քաղաքի թուրքական թաղամասում: Նույն թվականի մայիսի 15-ին այդ վանդալիզմի մասին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին Կարապետ քահանա Վարդապետյանցի ուղարկած մամակից իմանում ենք, որ քաղաքի 12-13 հազար հայերից «6 հազար հոգին փախան գիւղերը, 4 հազար հոգին, մեծ մասը տղամարդ, սրի քաշեցան, զնդակահարեցան ու հրկիզեցան և մօտ 3 հազար հոգի մնացին քաղաքում, զերի՝ թուրքերի ձեռքին, որոնց մի մասը՝ 400 հոգի երիտասարդ ոյժեր տներում և բանտում սրածեցան, 700 հոգի կին և երեխայ, ծեր ու պառաւ, արձակեցան և

<sup>37</sup> Նույն տեղում, ֆ. 201, ց. 1, գ. 41, թ. 12:

<sup>38</sup> Նույն տեղում, ֆ. 314, ց. 1, գ. 34, թ. 224:

<sup>39</sup> «Հառաջ», 1.04.1920:

հասին գիտելը, իսկ մնացածը, սիրուն կանանց ու աղջկերանց հետ, գտնում են թուրքերի տներում, մահանգապետ Սուլթանովի մօտ և բանտում»:

Թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոսի մասին հաղորդում է, որ մա «սպանեց Առաջնորդարանում, չցանկանալով դուրս գալ... Կոնստանտնուպոլիսի կողմից սպանած են անդամ խորէն ա. քահ. Իսկանդարեանը, կարգապահ Ամանիա Տէր-Դանիէլեանը և դիւանապահ Յովհաննէս Ղարաբէկեանը: Քահանաներից սպանած է Յարութիւն ա. քահ. Վարդապետեանը, իսկ Գարեգին ա. քահ. Յովհաննիսեան ազատել է բանտից կիսամեկ դրութեան մէջ և միանգամայն մերկ. սպանած են թեմ. դպրոցի տեսուչ Աղ. Ծատուրեանը, ուսուցիչ Գաբրիել Ղուկիքէսպեանը, հոգաբարձու Անդրեաս բէկ Տէր-Յարութիւնեանը, Ղուկասեան ուսումնարանի տեսուչ բժ. Նիկողայոս Եարամիշեանը և այլն»<sup>40</sup>:

Ահա թե ինչպիսի ճակատագիր ունեցավ Արցախի թեմը՝ ենթարկվելով թուրք-ազերիների հոշոտմանը:

<sup>40</sup> ՎԿԿՄ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 216, ք. 16-17: